

– 29 с.; Ионова В. Педагогические высказывания Ф.Э. Дзержинского и его борьба с детской беспризорностью в СССР: Автореферат Дис. ... канд. пед. наук. – Омск; 1950. – 38 с.; Карамисева З.И. Педагогические проблемы социально-правовой охраны несовершеннолетних в РСФСР. 1917-1932 (На материалах Башкирской ССР): Автореферат Дис. ... канд. пед. наук. – М., 1976 – 36 с.; Русанова О. Дети народа (Забота о детях в СССР) /О. Русанова. – М., 1948. – 47 с.

8. Рудкин В.Г. Борьба с детской беспризорностью в БССР (1921-1931 гг.): Автореферат Дис. ... канд. истор. наук. – М., 1970. – 28 с.; Хмырев А.Н. Охрана детства и профилактика беспризорности в Петрограде (1917-1920 гг.): Автореферат Дис. ... канд. истор. наук. - Л., 1980. – С.15; Черняк М.М. Коммунистическая партия-организатор охраны здоровья и коммунистического воспитания подрастающего поколения (1917-1923 гг.): Автореферат Дис. ... канд. истор. наук. – М., 1970. – С.32.; Шишова И.В. Борьба Советского государства за преодоление детской беспризорности в 1926-1936 гг. (На материалах Дона и Кубано-Черноморья): Автореферат Дис. ... канд. истор. наук. – Р-на-Д., 1982. – С.30.

9. Гусак А.А. Комсомол-помощник Коммунистической партии в борьбе с детской беспризорностью на Украине (1921-1928 гг.): Автореферат Дис. ... канд. истор. наук.-Днепропетровск, 1976. – С.24-25.; Чуб В.И. Деятельность Коммунистической партии по ликвидации детской беспризорности в годы осуществления новой экономической политики: Дис. ... канд. истор. наук. – Харків, 1985 – С.27.

10. Гербеов Ю.В. Ленинские декреты о защите детства (1917-1922 гг.) // Воспитание школьников/Ю.В. Гербеов. – 1970. – №3. – С.5-6; Бибанов Т.П. Общество “Друзья детей”//Вопросы истории/Т.П. Бибанов. – 1985. – №12. – С.166-168; Давыдов М.И. Забота о детях. Из истории деятельности Совета защиты детей в 1918-1920 гг. /М.И. Давыдов // История СССР. – 1979. – № 5. – С.163-171; Рибак М. Найвища ціна – життя (Про допомогу комсомолу України голодуючим дітям Російської федерації у 1921 році) / М. Рибак, Н. Султанов // Жовтень. – 1979. – № 2. – С.92-94; Кліцаков І.О. Партийне керівництво ідейно-політичним вихованням вчителів/І. О. Кліцаков // Український історичний журнал. – 1967. – № 3. – С.90-111; Бойко О.Д. Бережіть дітей (Про піклування Радянської держави про дітей в перші роки Радянської влади) /О.Д. Бойко // Наука і суспільство. – 1977. – № 11. – С.28-29; Його ж. Организация помощи детям в первые годы Советской власти (1917-1920 гг.) /О.Д. Бойко // На путях дружбы и сотрудничества: Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1981. – С.50-59.

11. Кульчицкий С.В. Становище дітей на Україні у 1931-1933 рр. (Документи, розповіді) / С.В. Кульчицкий, Є.П. Шаталіна. – К.: Вища школа, 1989. – 26 с.; Мовчан О.Н. Иноземна допомога голодуючим України в 1921-1923 рр. /О.Н. Мовчан // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С.81; Воскобойникова С.А. Нет чужих детей /С.А. Воскобойникова. – М.: Просвещение, 1989. – С.45.

12. Диптан И.И. Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в Украинской ССР (1919-1932 гг.): Дис. ... канд. истор. наук. – К., 1991. – 190 с.; Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст.: Дис. ... канд. истор. наук. – Одеса, 2002. – 189 с.; Іщенко І.В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921-1928рр.): Дис. ... канд. истор. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 206 с.; Тютюнник Л.В. Проблемы деятельности опытных учреждений Наркомпроса Украины (1922-1937 гг.): Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1992. – 201 с.; Виноградова-Бондаренко В.Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. пед. наук. - К., 2001. – 221 с.

13. Виноградова В. Проблеми дитячої безпритульності (20-і рр. ХХ ст.) / В. Виноградова // Рід. шк. – 1999. – № 10. – С.178.

14. Формування педагогічної культури в Україні : зб. наук. пр. / наук. ред. В.Є. Лобурець. – Полтава, 1996. – С 52-54.

15. Виноградова В. Вказ. праця. – С.179.

16. Зінченко А.Г. Вказ. праця. – С.34-37.

17. Бибанов Т.П. Вказ. праця. – С.169.

18. Рудкин В. Г. Вказ. праця. – С.87.

19. Кульчицкий С.В. Вказ. праця. – С.20.

УДК: 930.2:159.1(=161.2)

ВІТЧИЗНЯНІ НАУКОВЦІ ХХ ст. ПРО ХАРАКТЕР УКРАЇНЦІВ

А.В. Разумова, І.І. Мартинчук

Резюме. У роботі досліджуються погляди вітчизняних науковців, які безпосередньо чи опосередковано займалися вивченням характеру українського народу, порівнюються їх погляди і робиться спроба узагальнення та виокремлення рис українців, які є усталеними і притаманними саме цьому народу. Роботу здійснено з використанням історико-порівняльного, аналітико-синтетичного, системного методів, а також методів реконструкції, конкретизації і теоретичного узагальнення.

Результатом роботи є визначення системи рис, які притаманні українцям, виокремлення яких займалися вітчизняні вчені, вперше здійснено системний аналіз праць українських вчених, що працювали і в Україні, і за її межами, що дозволяє об'єктивно охарактеризувати характерні риси українців.

Ключові слова: український національний характер, вітчизняні вчені, дослідження.

Визначення характерних рис українського народу є дуже актуальним, бо наш народ знаходиться на розпутьті, кожна людина ідентифікує себе по-різному, а ми ж єдиний народ. Тому перед нами стоїть важливе завдання – виокремити конкретні риси нашого народу і донести їх до людей через друковані видання.

Дослідники довгий час займалися цією проблемою і займаються зараз. Останніми роками активно вивченням національного характеру українців займаються Лозко Г., Кульчицький О., Киричук В., Янів В. У своїх дослідженнях сучасні автори згадують думки вітчизняних вчених ХХ ст. щодо рис характеру українців, але комплексного аналізу ми не знайшли. Кожен автор робить новаторські зауваження, які враховані у дослідженні і проаналізовані. Отже, мета роботи – визначення суті, ознак і генези формування національного характеру українців у доробку українських науковців ХХ ст., приведення їх у систему.

Національний характер є найстійкішим компонентом і основою психічного складу нації. Національний характер є специфічною, історично утвореною системною цілісністю стійких різноманітних рис і властивостей, типових для даної національної спільноти, які надають цій спільноті якісної визначеності, що дає змогу відрізнити психологію однієї нації від інших. Національний характер не є вічною, незмінною субстанцією, він змінюється під впливом екологічних, історичних, соціокультурних, політичних факторів. Зокрема, національний характер українців зумовлюється природно-географічними, культурно-історичними, соціально-економічними та суспільно-політичними умовами життєдіяльності українського народу, він проявляється в культурі, мові, традиціях, звичаях, обрядах, звичках, уподобаннях українців. Національний характер характеризується специфікою емоцій, почуттів, настроїв, інтенсивністю реакцій на події, що відбуваються. Відносна стійкість рис національного характеру, незважаючи на змінність соціального середовища, пояснюється тим, що виникає певна інерційність завдяки міжпоколінній передачі колективного досвіду. Риси національного характеру найяскравіше виражаються у специфічних для даної національної спільноти формах поведінки та видах діяльності. Оскільки основними сферами прояву та вияву національного характеру є різні види активності, тому й дослідження національного характеру потрібно проводити за допомогою вивчення господарської, етнічної та політичної історії нації, продуктів діяльності даної національної спільноти і стереотипних форм поведінки її представників [1; 143].

Коли йдеться про національний характер того чи іншого народу, не можна говорити про різні „набори” або „колекції” рис, мову потрібно вести про ступінь сформованості тієї чи іншої риси, а також про специфіку їхнього прояву. Жодна риса національного характеру не є унікальною, але унікальною є системна структура характерологічних особливостей нації, яка саме і зумовлює національну специфіку того чи іншого народу [2; 67].

Усі компоненти українського національного характеру розвивались протягом багатьох століть. Основна соціокультурна лінія формування українського національного характеру пролягає від Трипільської доби, через Скіфську добу й епоху Київської Русі до Козаччини та періоду визвольних змагань. Найсуттєвіше вплинули на формування засадничих структур українського національного характеру (землеробської, європейсько-цивілізаційної та козацької складової) такі спільноти: трипільці – осілі хліборобські племена Скіфії – літописні племена Київської Русі – українська людність козацької доби та періоду визвольних змагань [3; 7].

Важливий вклад у процес дослідження української ментальності та етнопсихології українців зробили вчені-українці з діаспори. Сюди відносимо: „Студії з української ментальності та антропології” Ф. Вовка (Прага, 1927), „Українська духовність в її культурно-історичних виявах” Я.Яреми (Львів, 1935 р.), „Головні риси українського світогляду в українській культурі” Д. Чижевського (Подебради, 1940 р.), „Світогляд українського народу” І. Мірчука (Прага, 1942 р.), наукова праця Ю. Липи „Призначення України” (Львів, 1938 р.), в якій він пояснює суть українського менталітету та місце українського етносу у світовому розвитку. Цікаві підходи до вирішення проблеми відображено в роботах В.Щербаківського „Формация української нації” (Подебради, 1937 р.), В.Петрова „Походження українського народу” (Регенурд, 1947 р.). Патріотичним спрямуванням відзначається праця Д.Донцова „Дух нашої давнини” (Прага, 1944 р.) та ін.

Великий доробок внесли своїми працями О. Кульчицький, Б.Цимбелістий, С. Юнацький, М. Шлемкевич, В. Янів, праці яких були надруковані у повоєнні роки у США, Франції, Німеччині. Окремі їхні статті вміщені у збірці „Українська душа” (Київ, 1992 р.) [4; 134-135]. Ці автори розглядають проблему ментальності з точки зору національно-обумовлених психофізичних властивостей.

Визначний вчений-історик В. Липинський в своєму ідеологічному творі „Листи до братів-хліборобів” українській вдачі посвятив цілий розділ.

Основною рисою української вдачі Липинський вважає індивідуалізм, але, вбачаючи насамперед небезпеки індивідуалізму, він наголошує в першу чергу не український індивідуалізм, але брак українського підпорядкування, або, щоб виразитися словами самого Липинського: „стихийний нахил до всякого індивідуалістичного анархізму і різної, отаманщини”. Сам індивідуалізм аж ніяк не є лихом, як це Липинський виказує на прикладі англійців: „Англійський провідник-індивідуаліст має стільки імперіалізму, містицизму, ідейності, волі та розуму, що він свій – даний йому, як й українцеві од природи – індивідуалізм та анархізм потрапить обмежити суверенною верховною владою одного (монархією) і обов’язком супроти своїх підвладних. Звідси англійська вірність монарха підвладним і підданим монархові; звідси вірність поодиноких вождів своїм підвладним і їх відповідальність перед ними; звідси вірність підвладним вождям ... Українському провідникові таке обмеження вродженого йому індивідуалізму та анархізму даються дуже трудно”.

Друга характерна риса української вдачі – це перевага емоціональності над волею та інтелігентністю. Зробивши спостереження, Липинський його далі дуже пластично розвиває: „Надмірною чутливістю, при

пропорційно ослабій волі та інтелігентності, пояснюється наша легка запальність і шкоре охолодження; пояснюється теж дразливість на дрібниці і байдужість до дійсного важких речей, яких розрізнати від дрібниць не вміємо”.

У іншому місці твору Липинський відзначає, що брак волонтаризму в Україні був ще доповнений поширенням „соціального фаталізму”, тобто вірою в автоматичність поступу. Так, наприклад, переконання, що „український народ має прекрасну мову, чудову пісню, багату територію і сорок мільйонів” доводило до ілюзії, що „при неминучій перемозі світової демократії витворять вони автоматично українську націю і дадуть їй власну державу”. Величезна перевага ендотипного тла над інтелектуальною надбудовою.

Липинський наголошує у своїй праці на негативи вдачі, вказуючи наскільки вони спричинили до наших історичних трагедій, а зробить це з тим більшим полином, що він завжди перебуває під впливом недавно пережитої нової трагедії, що випливала з анархізму вдачі, пасивності й утопічного мрійництва, без достатньої вольовості на чин, на ризик, на священну війну [5; 241-260].

Дмитро Донцов розглядав націоналізм як світогляд українського народу. Центральний пункт теорії Донцова – принцип волі, тлумаченої ірраціоналістично. Основою, „грунтом” національної ідеології вважав волю націй до життя, влади, експансії. Як важливу рису національної ідеології він розглядав „національну романтику”, що ставить над усе загальнонаціональну ідею. Донцов наполягав на „нетерпимості” навіть „фанатизмі”, без яких, мовляв, не може успішно реалізовуватися національна ідеологія. Подібно до Липинського вважав, що боротьба за самостійність є справою „активної меншості” (еліти) нації.

Про „індивідуалістичний егоїзм” говориться у його праці, держава мала бути для одиниці. „Обиватель дивився на державу з точки погляду потреб і цілей одиниці, з погляду „природжених прав людини”, які в першій мірі мали респектуватися. Не з гори в діл, лише з долини в гору. Важне було не міць держави та її влади над всіма багатствами – матеріальними й людськими країни, лише забезпечення щастя одиниці або одиниць. Ясно, що коли при таких погляді на річ одиниця або народ приходили в суперечку з державою, з нацією – державнонаціональний ідеал відходив на другий плян. Нація не має права над одиницею, яка є суверенна до того степеня, що має право сецесії з даного національного або державного зв'язку. Щоб той, хто родився українцем, мусів бути українцем, це було для провансальців нечуване насильство над „свобідною особистістю”, [6; 135-138].

У 1938р. вийшов твір „За силу і перемогу” Дарії Віконської (за справжнім іменем Іванни Федорович-Малинської). Етнопсихологічні спостереження Віконської зібрані у розділі „Психіка ресантименту”. Віконська ідеологічно зближена до Донцова, і етнопсихологічні констатації в неї подібні до думок про українську вдачу Донцова, але виклад твору її спокійніший, хоч і вона також виходить із негативних рис вдачі з бажання, щоб ми їх позбулися.

Українська людина – на думку Віконської – „здивлена в дрібні успіхи дешевої амбіції, нездібна до справжнього творчого гніву ані до глибокої творчої радості, нездібна обурюватися ані захоплюватися цілою істотою нездібна до одержимої любові, що одна у парі з холодним розумом дає непереможну силу доклати на вигляд недосяжного, нездібна врешті до героїчного відчування життя, яке задля великого діла нехтує особистим, малим”. Так то Віконська в одному реченні збирає всі основні хиби вдачі, що стали основою наших історичних лих, причому вона у цілому викладі дає доказ, як дуже комплексною є удача людини, і як то одна причина – в основі вікова неволя – може в різних напрямках формувати ментальність людини та спільноти [7; 58-70].

У 1938 р. вийшов твір Юрія Липи „Призначення України”. У цій роботі переважає ясний оптимістичний тон. Ю. Липа захоплюється українською людиною. Він відзначає значення фактору людини як такої, применшуючи значення географічних формуючих чинників і підходить правильно до аналізу української духовності, коли він її розглядає не у статичному стані, а в еволюції нашарувань, тобто в динамічному процесі формування української нації впродовж віків, розглядаючи послідовно впливи різних пришельців, чи різних культур, що діяли а Україні. Але, ми вважаємо, що він робить помилку, перебільшуючи вплив позитивних нашарувань при рівночасному применшенні впливу негативних. Коли Липа приймає, що українці від Трипільля мають давню хліборобську культуру з матриархатом, ніжністю, але й впертістю, завзятістю, розважливістю, тоді він відзначає збагачення позитивами індивідуалізму з його нахилом до краси мистецтва, шуканнями правди.

З поняттям української родини є тісно пов'язане поняття власної хати, дому. Це має ще й інше значення: дім – це те місце, де людина є людиною. Це – осередок людства для українців.

Липа Ю. применшує силу індивідуалізму в українців, а прибільшує їх дисциплінованість. Тим часом ціла низка місць з самого твору Липи вказує на наявність індивідуалізму, а тому його концепція видається штучною. Проте рівночасно Липа відзначає, що для українця характеристичне переконання в тому, що Україна є центром світу, і додає від себе такий коментар: „це є також нормальне для духовності – узнавати свій край за середину світу, як для одиниці фізично здорової узнавати передусім свій організм за довершений”.

Липа твердить при характеристичі українського проводу, що „не легко добре провадити людей з такими складними характерами, як українці”. Липа пише про українську войовничість, але одночасно є згадка, як то „кількадесят тисяч образів, мальованих вояками в таборах інтернованих, це на 95% – квіти, лагідні краєвиди і ідилії. Ба, й у сучасних бойовиків побачимо лагідно коліровані й умаєні квітами герби. З рештою, ця лагідність, а навіть „ніжність”, що її несправедливо дехто змішує з безсилістю, не зменшує бойовості, ані не виключає жорстокості”.

Взагалі констатації Ю. Липи виступають наче в певному контрасті, а чи навіть виразній опозиції до його сучасників, і він почувається, щоб очистити українську духовність (обмити) в очах оточення. Липа – інтелегентний та начитаний – може мати велике значення як стимул до шукань [8; 81-97].

Яким Ярема у праці «Українська духовність в її культурно-історичних виявах» зазначає, що вдача людини чи народу – це не просто сума поодиноких властивостей, а суцільна структура. Він не є прихильником закостенілості національної вдачі, – навпаки, підкреслює „пластичність психіки”. Ярема відносить українців в групу інтровертивних народів і як перший вияв інтровертизму вважає негативне відношення до зовнішнього світу, яке може проявитися у критизмі у насміху над дійсністю. „Шляхом ізоляції, – зазначає Ярема, – намагаємося як-небудь позбутися невиносимої дійсності. Ми утікаємо від неї на самоту, чи то у світ власний – внутрішній, або її не зауважуємо, або її ідеалізуємо. У всіх тих випадках займаємо супроти неї пасивну поставу”. Українську інтровертивність скріпили зовнішні впливи та історія. „Будучи сама наслідком інтроверсії, (історія) цю інтроверсію ще більше поглиблювала”. Безнастанні історичні лихоліття спричиняли кожний раз нову утечу від світу, а вслід за тим спадали на край і народ нові зовнішні лиха. На ґрунті такої психології виростала духовна культура, яка народ далі виховувала” [9; 60-67].

Панас Феденко у праці „Науковий Збірник Українського Вільного Університету у образі” показує як характер зумовлює історичну долю народу й історія в свою чергу впливає на характер.

Феденко виходить від географічного аспекту степу і робить таке зауваження: „Степ в нашій історії, як був, то в дуже малій мірі феноменом естетичним, але переважно тим елементом, що постійно держав українську людність у фізичній і психологічній напруженості, протягом довгих віків”. Зі степом зв’язане поняття перманентної катастрофи як „домінуючий чинник у нашій історії”. Феденко зауважує, що катастрофи, які впливали з степу, спричинили до замкненості українця, яку сторонній глядач часто схиляється вважати за хитрість: мовляв „малорос і не збреше, і правди не скаже”. Особливо це виявляється в поширенні у народній мові відповіді у формі захисту. Ця риса впливає з бурхливої історії України, по якій мандрували протягом століть різні військові сили. Виявляти свою щирі думку перед ними було завжди небезпечно. Відсілю здержливість, „слухай і на вус мотай”, не виявляй свого чуття навіть виразом обличчя ані рухом. Може ця зовнішня нерухомість утворила для українців опінію лінивих. Щодо нерухливості, то пов’язує її з характером селянського народу [10; 217-220].

Олександр Кульчицький у праці „Риси характерології українського народу” відзначає, що душу народу формували століттями різні чинники і вирізняє шість чинників:

1). Расові; 2). Геопсихічні; 3). Історичні; 4). Соціопсихічні; 5). Культуроморфічні; 6). Доглибнопсихологічний [11; 48-51].

Кульчицький зупиняється на двох расових елементах українського народу: динарському (44% загалу населення) та остійському (22%). Людину остійської раси Кульчицький характеризує як залежну в собі, яка уникає контактів з зовнішнім світом, залишаючись в інтимній сфері свого близького оточення („моя хата з краю”). Динарська вдача відзначається великою силою почуттів, вигуковістю. „Те, що в українській психіці відповідає „козацькому ідеалові”, виявляє переважно психічні тенденції динарської раси».

У статті „Світовідчуження українця” Кульчицький робить таке зауваження: „Розглядаючи по черзі поодинокі аспекти української психіки в їхньому відношенні до світосприймальних настанов, ми могли ствердити, що часто виявлялася виразна конвергенція, тобто збіжність напрямку тих чинників, що впливали на формування української душі. Та іноді назначувалася і дивергенція, розбіжність діючих чинників ...”. Кульчицький накреслює спільну структуру, виходячи від емоційно-почуттєвого характеру, від відомої “кордоцентричності” української вдачі. Кордоцентричність пов’язує з рефлексивністю, яка спрямована на само формування [12; 369-375].

Шлемкевич М. у праці „Душа і пісня” з’ясовує місце української почуттєвості. Не заперечуючи великої сили й краси української пісні, Шлемкевич вказує на „зону небезпек, де починаються фатальні наслідки наших душевних скарбів”. Він думає, що „настроєва пісенність боїться твердої, ясної форми, бо форма вбиває настрої”.

Брак такої форми пробивається у нашій „славній і на всіх перехрестях називанім індивідуалізмі, український індивідуалізм є без індивідуальностей”. Індивідуалізм без ясних форм індивідуальностей це втеча у „свободу”, у широкий степ, це українська анархія. Шлемкевич українську „пісенність” вважає настільки притаманною для української вдачі, що „повне заперечення пісенної ліричності це значення самих себе. Це спроба самогубства – культурно зовсім безплідна” [13; 167-168].

Цимбалістий Б. у праці „Родина і душа народу” пропонує культурно-антропологічний підхід до проблеми національного характеру. Він виходить від твердження про становище жінки-матері в житті українців. Зі становища української жінки в українській спільноті впливає і її активність, і пов’язує що активність із типом нашої спільноти й культури.

Григорій Ващенко у „Виховному ідеалі” пише: „Традиційним ідеалом треба визнати той, що витримав іспит історії, найбільше відповідає психології народу та його призначенню, ввійшов у психіку мас, відбитий у народній творчості і в творах кращих митців та письменників, що стали духовними провідниками народу”.

Ідеал людини спирається на ідеал християнського гуманізму, а підставою – є вроджена релігійність українців. Джерелом релігійності є межове положення України, яке породжувало „межові ситуації” постійної загрози.

Вашенко вказує на центральне значення землі для української вдачі і окреслює це так: „Мирні хліборобські заняття сприяли лагідності вдачі українців і загальній інтелігентності їх, бо доісторичний хлібороб мав більше можливостей, ніж пастух чи ловець, призадумуватись над таємницями природи і людського життя. З цим також пов'язана певна глибина й багатство емоцій естетичних і емоцій кохання”.

Вашенко зазначає, що несення допомоги в українців дуже поширене, „любов до Бога має сполучатися з любов'ю до ближнього, що виявляється передусім у ділах благодійності, в піклуванні про хворих, убогих, сиріт”.

Вашенко підкреслює хоробрість українців: „українці не будучи агресивними, в той же час були дуже свободолюбними й не помирилися б зі становищем рабів”.

Про причини нашої невдачі Вашенко пише: „Отже причин нашої недолі треба шукати в чині, в дії, – в тому що ми не хотіли, або не могли використати для блага Батьківщини своїх багатих природних здібностей. Інакше: причиною нашої недолі є хиби болі” [14; 31-40].

Дмитро Чижевський, характеризуючи головні риси українського світогляду, називає емоціоналізм, і як ціннісний елемент етики та релігії, і як шлях пізнання. „Філософія серця”, – на думку Чижевського, – характерна для української думки, але ця філософія має не лише той сенс, що високо оцінюється почуття ... а саме серце – та найглибше захована в людині „безодня”, яка породжує та зумовлює собою, так би мовити, „поверхню” нашої душі”.

Далі вчений стверджує, що безумовною характерною рисою видатних українців, що знайшла вираз у їхній етиці: це (в певних умовах) – нахил до духовного усамітнення. Це духовне усамітнення веде до визнання великої цінності за окремою особою, визнання для кожної людини права на власний, індивідуальний етичний шлях [15; 48-57].

Володимир Янів, як фаховий психолог, концентрує свою увагу на аналізі літературних та наукових творів своїх попередників, систематизуючи та порівнюючи їх, для того щоб створити теоретичну базу, „робочу гіпотезу для всіх дальших шукань”. Янів проводить свої дослідження за допомогою індукції. Він розглядає проблеми протиставлення Сходу й Заходу з психологічного погляду; психологічного окциденталізму України з обґрунтуванням доказів про духовну спорідненість України з Європою; представляє ідеал української людини на підставі першоджерел літератури. Ідеальну людину В. Янів вивчає з перспективи відношення до інших людей („Соціальні інстинкти українців”), до Бога („Релігійність українців з етнопсихологічного погляду”) та з точки зору характеру у зв'язку з вихованням („Українська вдача та наш виховний ідеал”).

Етнопсихологічні праці Володимира Яніва – це не лише синтез, але і новий шлях пошуку істини. Характеризуючи українську духовність, він підкреслює самобутність України і зазначає, що „наша межовість в майбутньому може стати для нас нашою силою, так як поки що, вона є нашою слабкістю. Майбутнє, про яке писав В. Янів, це наше сьогоднішнє. Тобто, у світлі процесів відновлення української держави важливим є питання наукового передбачення стабілізації та змін політичної системи в Україні [16; 17-22].

Серед сучасних українських дослідників, що вивчають проблему ментальності, національного характеру, окремішності, своєрідності українського етносу слід відзначити роботу П.І. Гнатенка „Національний характер” (Київ, 1992 р.).

Ментальність, як чинник відродження найкращих традицій української нації розглянуті в роботах А. Бичко, І. Бичко, О. Нельми, М. Пірен... та ін.

Гнатенко П. в роботі „Національний характер” досліджує місце національного характеру в структурі суспільної свідомості. На прикладі аналізу національних характерів різних народів розкриває його зміст. Значну увагу дослідник приділяє історико-філософському аналізу виникнення і розвитку даного явища. Зокрема він наголошує, що в філософській і суспільно-політичній думці ХІХ ст. в зв'язку з аналізом національного характеру того чи іншого народу формується поняття „дух народу”, яке отримує в подальшому широке розповсюдження.

Аналізуючи національний характер в структурі національної психології, автор вважає, що найбільш повно і всебічно проявляється національний характер в національній культурі, яка виражає етнічну своєрідність народу. В свою чергу, в національному характері відображаються досягнення загальнолюдської культури. Тут особливо наочно ілюструється діалектика одиничного і загального, прояв одиничного в загальному.

Велику увагу дослідник приділяє національним почуттям, як складовій частині національної психології. Вони відіграють значну роль у визначенні поведінки окремого представника етносу, частини етносу і етносу в цілому. Національні почуття істотно впливають на прояви національного характеру будучи основою формування установок і стереотипів. Вони створюють ніби емоціонально-психологічний фон прояву національного характеру. Національні почуття іманентно властиві народностям, вони характеризують їх поряд з іншими властивостями. Наявність національних почуттів свідчить про здоровий дух нації. Будучи важливим компонентом масової свідомості, національні почуття проявляються в економічній, політичній, духовній сфері [17; 196-202].

Ігор Бичко зазначає, що специфічними рисами української ментальності є спрямованість на внутрішній емоційно-почуттєвий світ людини, у якому панує не холодний раціональний розрахунок „голови”, а жагучий поклик „серця” – в зв'язку з цим говорять про кордоцентризм української ментальності. Друга істотна риса української ментальності – її глибоко особистісний, з врахуванням непересічно-неповторного змісту людського існування у світі, підхід до тлумачення реальності, який, забезпечуючи унітарно-моністичну модель останньої, ставить натомість поліфонічно-плюралістичне її тлумачення, утверджує гармонійне розмаїття буття. Третя риса

української ментальності – „антеїзм” – у якому розкривається така риса, як „зрощеність”, „злитість” людини з природою, лірично-поетичне, пісенне переживання рідної природи.

Отже, „ментальність”, в його тлумаченні, – це національний характер (дух), який проллється на світоглядно-філософському рівні і розкривається у спільній духовно-психологічній орієнтації певної суспільної, насамперед, етнонаціональної групи, що інтегрує потік, індивідуальних вражень, уявлень, тощо у цілісне світобачення, світосприйняття, світовідчуття” [18; 104-114].

Галина Лозко зазначає що, поняття національний характер охоплює типові якості і психологічні особливості етнічної групи, яка має спільну територію, мову, історію, культуру, звичай, символи, що відрізняють їх від сусідніх народів.

Історичні чинники впливають на войовничість українського народу, „оскільки ця країна завжди потребувала захисту від численних завойовників”. Отже, витворився „авантюрично козацький тип характеру”.

Культура нації витворюється протягом довгого часу; починаючи з праобразів етнічної міфології і закінчуючи сучасною поетичною творчістю. Світовідчуття прадавніх українців органічно увійшло в ментальність їхніх нащадків. Національні образи світу, стереотипи поведінки, психічні реакції або оцінки певних подій чи осіб є відображенням етнічної ментальності, тобто того, що можна назвати „духом народу”.

Національний характер найповніше відображається саме в культурі, в інтелекті нації [19; 271-276].

Сучасний український етнограф Анатолій Пономарьов вважає, що в українстві є два типи ментальності – землеробський та козацький. Першому з них притаманний пріоритет жінки перед чоловіком, другому – пріоритет чоловіка перед жінкою. Жінка в українстві – це символ стабільності й землеробської праці [20; 280-283].

Пономарьов зазначає, що від козацтва починаються витоки української нації, бо саме з ним пов’язані пробудження національної самосвідомості, формування національних інтересів і національних цілей.

Важливим рівнем самосвідомості українців є етнічна самосвідомість, що включає два аспекти: усвідомлення генетичного зв’язку зі стародавньою Руссю і усвідомлення спільності з слов’янським світом [21; 81-83].

Нельга О.В., говорячи про українство, як етноментальний феномен, наголошує на тому, що українців як етнос можна завжди „впізнати” через їхню неповторну ментальність. Вдавшись до розгляду ментальності українців, він групує її навколо таких рис, як мовна специфіка, гуманність, демократизм, селянськість та індивідуалізм.

Нельга О. вважає за необхідне визнати, що мова – це найперша й найважливіша ментальна відмінність будь-якого етносу від інших. Мова – це перевернутий в ідеальне й засвоєний й перетворений етносом зовнішній світ разом з історією його засвоєння та перетворення.

Щодо гуманності українців, то вона, на думку дослідника, має різні форми вияву: не войовничість (миролюбність, лагідність), милосердя (благодійність, не мстивість), щирість (душевність, сердечність, гостинність), демократичність (козацькі традиції виборності, рівноправність жінки у сім’ї і т.д.).

Демократизм завжди пронизував увесь устрій життя українського народу, ставши суттєвою ознакою його менталітету. Він утілював, з одного боку, засади гуманізму, а з іншого – волелюбності і рівноправ’я.

Загалом дослідник вважає, що така забарвленість, така специфіка українського менталітету зумовлена, в першу чергу, споконвічним землеробським способом життя українців. Разом з тим виділення окремих рис ментальності не означає, що інші етноси цих рис позбавлені. „Йдеться тільки про те, що ці риси виражені у українців найбільш виразно, рельєфно та інтенсивно” [22; 311-315].

Михайло Юрій, в праці „Етногенез та менталітет українського народу” в розділі I, вважає, що менталітет є певним соціально-психологічним станом суб’єкта – етносу, нації, народності, громадян, що втілює у підсвідомості результати тривалого і постійного вияву різних факторів: природно-географічних, соціально економічних, етнічний та ін.

Аналіз праць вітчизняних науковців з досліджуваної проблеми свідчить, що вони надавали великого значення розвитку науки про дух, душу нації, її ціннісно-мисленеві устремління.

Зацікавлення проблематикою української духовності зростає зокрема після невдачі Визвольних Змагань початку ХХ ст. Проблемою української ментальності в першу чергу починають займатися публіцисти та ідеологи. Зокрема, історик і соціолог Д. Віконська посилається на сучасну їй психологічну літературу, ідеолог Ю. Липа спирається на антропологічні та археологічні дослідження науковців, Д. Донцов, як літературний критик, спирається на аналіз творів. Однак у своїх висновках вони не завжди дбають про наукову аргументацію, тому, здебільшого, їхні твердження це тільки матеріал для порівняння.

Пізніші дослідники спираються на науковий апарат і дбають про наукову аргументацію. Зокрема це Д. Чижевський, який підходить до питання на підставі досліджень загальних тенденцій в українській філософії і робить певні висновки із аналізу характеристичних для українців стилів, в першу чергу їх роль в українській літературі; В. Щербаківський, який намагається знайти зв’язок української духовності у сучасній трансформації духовності мешканців Чорномор’я і Придніпров’я від праісторичних часів, доводячи спорідненість культури Трипілля з сучасною.

Сучасна народознавча наука розглядає ментальність як чинник відродження та відновлення найкращих традицій української нації. Зокрема питання українства як етноментального феномену в роботах О. Нельги, ментально-архетипний зміст етнічного у Б. Попова, етнічні складники етнічного характеру, соціопсихічні риси

українців в роботах Г. Лозко, взаємозв'язок етногенезу українського етносу та процесу формування ментальності у М. Юрія та інших.

Таким чином, проаналізувавши дослідження вчених, ми прийшли до ряду висновків. Під впливом різних факторів в українського народу сформувались такі риси характеру, як волелюбність, тяжіння до рівноправності, хоробрість, відкритість, кмітливість, винахідливість, щедрість, збереження своїх традицій і вірувань. Демократизм характеру українців вимагав у всі часи та періоди і сьогодні вимагає демократичного устрою держави, демократичного змісту, форм і методів виховання. На ґрунті економічних і побутових умов, і, особливо, під впливом індивідуальної і практичної діяльності у нашого народу розвинулись такі якості, як переважання розуму і почуттів, що є прекрасною основою для творчості в галузі інтелектуальній та естетичній.

Продовжити дослідження можна у напрямку виявлення нових рис, які сформувалися у молодого покоління українців, і які почали досліджувати молоді науковці.

Література

1. Нариси до історії української етнопсихології [пер. з нім.] / В. Янів; Укр. Вільний Ун-т. – 2-е вид., переробл. і допов. – К.: Знання, 2008. – 340 с.
2. Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій / А. Пономарьов. – К.: Либідь, 1994. – 320 с.
3. Єрмоленко С. Що таке ментальність? // Літературна Україна – 1993. – № 1, 21 січня. – С. 7.
4. Феномен нації: Основи життєдіяльності / За ред. Б.В. Попова. – К.: Знання, 1998. – 264 с.
5. Національна культура в сучасній Україні / Голова ред. колегії І.Ф. Курас. – К.: Асоціація „Україна”, 1995. – 336 с.
6. Українська філософія в іменах: навч. посібник для вузів / Огородник І.В., Русин М.Ю.; За ред. М.Ф. Тарасенко. – К.: Либідь, 1997. – 327 с.
7. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. – 1998. – № 15. – С. 58-70.
8. Українська душа: зб. наук. праць / Відп. ред. В. Храмова. – К.: Фенікс, 1992. – 457 с.
9. Москалець В. Психологічне обґрунтування української національної школи / В. Москалець. – Львів: Світ, 1994. – 128 с.
10. Юрій М.Т. Етногенез та менталітет українського народу / М.Т. Юрій. – К.: „Таксон” 1997. – 235 с.
11. Кульчицький О. Світовідчуження українця / О. Кульчицький // Українська душа. Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Храмова. – К.: Фенікс. – С.48-51.
12. Кульчицький О. Рисни характерології українського народу / О. Кульчицький // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. – В 3 т. / Під гол. ред. В. Кубійовича; НАН України; Ін-т Укр. археографії; Наук. т-во ім. Шевченка в Сарселі (Франція); Фундація Енцикл. України в Канаді. – Перевид. в Україні. – К., 1995. – Т. 2. – 1995. – С. 369-375.
13. Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. Шлемкевич. – К.: Фенікс, 1993. – 326 с.
14. Ващенко Г. Психологічні властивості українців і причини наших невдач / Г. Ващенко // Рідна школа. – 1992. – № 2. – С. 31-40.
15. Чижевський Д. Українська філософія / Д. Чижевський // Філософські студії. – 1993. – № 1. – С. 48-57.
16. Янів В. Українська етнопсихологія і наш виховний ідеал / В. Янів. // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5-6. – С. 17-22.
17. Гнатенко П. Національний характер / П. Гнатенко. – К.: Дніпро, 1992. – 236 с.
18. Бичко Б. Ментальні особливості національної самосвідомості / Б. Бичко. – В кн.: Філософські обрії. Науково-теоретичний збірник. – № 3 – 2000. – С. 104-114.
19. Лозко Г.С. Українське народознавство / Г. Лозко. – 4-е вид., Харків: Вид-во «Див», 2009. – 374 с.
20. Пономарьов А. Українська етнографія: курс лекцій / А. Пономарьов. – К.: Либідь, 1994. – 320 с.
21. Пономарьов А. Дещо про національну свідомість / А. Пономарьов. // Слово і час. – 1993. – № 5. – С. 81-83.
22. Нельга О.В. Теорія етносу. Курс лекцій / О.В. Нельга. – К.: „Тандем”, 1997. – 368 с.

УДК 122 / 129 + 791.43 + 94 (477)

ДІАЛЕКТИЧНІ СУПЕРЕЧНОСТІ ТОТАЛІТАРНОЇ ДІЙСНОСТІ В ТВОРАХ РАДЯНСЬКОГО КІНЕМАТОГРАФУ 1930 – 40-х рр.

О.М. Родигіна, В.В. Білецький

Резюме. У статті розглянуто діалектичні суперечності державного тоталітаризму, відображені в творах радянського кінематографу 1930-40-х рр., присвячених шахтарській тематиці. Аналіз форми та змісту мистецьких продуктів дозволяє розглянути прояви тогочасної соціальної реальності в контексті діалектичної єдності та боротьби, згрупувати суперечності в принципові блоки парних опозицій «людина – суспільство», «економічний базис – духовна надбудова», «суспільне буття – суспільна свідомість».

Ключові слова: діалектичні суперечності, тоталітаризм, радянський кінематограф, соціалістичний реалізм.